

**Аграрна політика білогвардійських урядів
А.Денікіна, П.Врангеля в українському селі
(радянська історіографія 1930–1950-х рр.)**

Незважаючи на справді "революційний бум", що мав і має нині місце у вітчизняній історичній науці, не всі аспекти такого багатогранного явища, як Українська революція 1917–1920 рр., висвітлено рівномірно. Цілком справедливим, на наш погляд, є твердження О.Павлишина про те, що основна увага дослідників прикута до діяльності національних урядів та політичної історії революційного періоду [1]. Однак крім спеціальних праць, присвячених тим чи іншим питанням історії Української революції 1917–1920 рр., останнім часом з'являються й історіографічні розробки, в яких досліджуються стан, основні тенденції та напрямки розвитку зарубіжної та сучасної української історичної науки з окресленого кола питань [2; 3; 4; 5]. У цьому контексті доцільно, на наш погляд, детальніше зупинитися на аналізі наукових напрацювань радянських істориків 1930–1950-х рр., які вивчали аграрну політику білогвардійських урядів А.Денікіна, П.Врангеля в українському селі, що і є метою пропонованої публікації. Об'єкт вивчення – аграрна політика білогвардійських урядів А.Денікіна, П.Врангеля в українському селі, предмет – радянська історіографія проблеми 1930–1950-х рр.

Певний науковий інтерес у контексті вивчення нашої теми представляє третій том історії громадянської війни [6]. Попри те, що його автори лівову частку відвели висвітленню перебігу бойових дій на фронтах у 1918–1920 рр., вони не обійшли увагою й аграрну проблематику, висвітлену, щоправда, з класових позицій, які в 1930-х рр. стають визначальними в радянській історіографії. Так, зокрема, розкриваючи вплив Білого руху на різні верстви тогочасного українського суспільства, авторський колектив "Гражданской войны..." переконує читачів у тому, що денікінців підтримували селяни, у той час як пролетаріат – більшовиків. Такі судження не повною мірою відповідають дійсності, оскільки вони не конкретизовані: які саме категорії селянства, робітництва підтримували Добровольчу армію, на якому періоді її перебування в Україні, якого регіону тощо. Як свідчать архівні матеріали, ситуація з підтримкою білогвардійців серед населення України була неоднозначною [7; 8; 9], а тому

потрібно диференційовано підходити до вивчення цього питання, уникаючи категоричних суджень та оцінок.

Досліджуючи питання, пов'язані з розгромом Добровольчої армії, А.Егоров побіжно зупинився на вивченні внутрішньоекономічної політики Головнокомандувача ЗСПР, у тому числі й земельної [10]. Наукова новизна роботи полягає у залученні її автором раніше невідомої джерельної бази: звіти поліції, документи Журналу Особливої Наради, матеріали різних делегацій мирного населення до А.Денікіна. Незважаючи на це все, його дослідження було підпорядковане з'ясуванню лише протиріч в середині Білого руху, які зумовили його крах [11]. У цьому контексті розглядалися й аграрні проекти та спроби їхньої реалізації. Зрозуміло, що такий підхід залишив поза предметом наукового пошуку цілий комплекс питань, наприклад, розробку денікінського земельного законодавства, основний зміст запланованих реформ.

Спробою комплексного вивчення денікінщини позначена робота І.Кулика [12], у якій автор зосереджується на з'ясуванні причин перемог Добровольчої армії, внутрішньої політики уряду при Головнокомандувачу ЗСПР, розгортанню контрнаступу Червоної Армії тощо. Відмінною рисою монографії є вміщення в ній документальної бази: звернення селян до В.Леніна, листування голови РНК із командуванням червоних частин в Україні, доповіді з місць [13]. Все це, за задумом дослідника, мало б відтворити реальний перебіг подій. Однак насправді І.Кулику так і не вдалося реалізувати поставлену мету. Робота практично позбавлена науковості, висновки не аргументовані, а нагадують гасла періоду революції, має місце відверта фальсифікація подій, явищ. Так, антибільшовицький рух опору селян історик трактує як "куркульський бандитизм" [14]. При цьому у роботі відсутні будь-які дані, які б розкривали соціальний склад учасників цього руху, його причини, гасла боротьби. Те ж стосується й аграрного аспекту у внутрішньоекономічній діяльності Особливої Наради [15]. Тезу про реанімацію білогвардійцями "влади буржуазії і поміщиків" автор обґрунтовує не архівними даними, а посиланням на відповідну цитату, написану Й.Сталіним. Практичні заходи А.Денікіна в аграрному секторі дослідник називає такими, що повертають селян "до епохи кріпосництва" [16]. Цікаво, що цю ж думку лише в іншому контексті висловив Д.Мануїльський з приводу діяльності Наркомзему. Він говорив: "Селянська маса вважала, що ми своїми радянськими господарствами (мається на увазі період

революції – автор) бажали нав'язати нову державну форму кріпосного права" [17].

Зародження Добровольчої армії, склад її учасників, бойові дії проти Червоної армії, окупаційний режим А.Денікіна на українських землях, а також причини поразки Білого руху – питання, що стали об'єктом дослідження А.Четиркіна. Характерною рисою публікації є залучення її автором широкого джерельного матеріалу, яким обґрунтовуються ті чи інші положення та висновки [18]. Цілком справедливою є думка автора про те, що важливу роль у результативності бойових дій регулярних військ періоду громадянської війни відігравав тил [19]. Не втратив наукової цінності проведений істориком аналіз економічного потенціалу регіону, що контролювався ЗСПР. Він обґрунтовано довів, що його високий рівень дозволяв А.Денікіну забезпечити армію усім необхідним. Саме цим і був обумовлений вибір Головнокомандувачем пряму наступу (мається на увазі вибір українські землі – автор) [20]. Разом із тим, дискусійною є теза А.Четиркіна про те, що основна причина розвалу денікінського тилу "містилася в засудженій історією політичній системі, яку контрреволюція прагнула нав'язати трудящим країни Рад" [21]. На наш погляд, те ж можна віднести і на рахунок "країни Рад", проти якої також мали місце і селянські, і робітничі виступи. Реалізуючи поставлене перед собою завдання – показати глибокий розклад у тилу білогвардійців, історик відповідно до нього підібрав і архівний матеріал. Він в основному зосередився на конфронтації між селянами і поміщиками. При цьому дослідник не показав, як денікінська адміністрація впливала на ситуацію. Джерельні матеріали дозволяють стверджувати, що білогвардійський державний апарат і сам А.Денікін цій проблемі приділяли пильну увагу [22, 23]. По-друге, говорячи про непомірні платежі та повинності, які мали сплатити і виконати селяни на користь поміщиків, А.Четиркін не співставляє їх з розмірами, встановленими більшовиками. Тому немає з чим порівнювати, щоб визначити їхній характер. Поза увагою дослідника залишився аналіз аграрного законодавства, ставлення різних категорій селянства до майбутньої земельної реформи та інші питання.

Історія боротьби більшовиків України проти Добровольчої армії – об'єкт наукової уваги кандидатської дисертації М.Супруненка [24]. Як і А.Четиркін, цей автор при вивченні аграрної політики білогвардійців зосередився на висвітленні лише одного

аспекту – "відновленні поміщицької власності на землю і розправі поміщиків із селянами" [25]. При цьому дослідник ставить знак рівності між "поміщицькою власністю на землю" і "приватною власністю на землю" [26]. Хоча, як відомо, і А.Денікін, і П.Врангель акцент робили на останньому терміні, ставлячи в центр реформи наділення землі у приватну власність селянам. Про це у дослідженні М.Супруненка абсолютно не йдеться. Крім того, він вважає, що лише радянське земельне законодавство "передавало селянам землю", очевидно, забуваючи, що не у власність, власником оголошувалася держава, а у користування. Цій роботі, як і дослідженню І.Кулика, властива і риторика революційного часу, гіперболізація класових антагонізмів: "Поміщики палали лютою ненавистю до селян..." тощо [27]. Не заперечуючи наявності вказаних М.Супруненком моментів у реальному житті, все ж таки вважаємо, що узагальнення, зроблені ним, не повною мірою відповідають дійсності, підтвердженням чому є джерельні матеріали. У них, зокрема, йдеться про те, що поміщики хоча і повернулися у маєтності, однак жагою помсти не палають [28], навпаки, погодилися продавати землю за помірними цінами [29].

При аналізі закону білогвардійського уряду про врожай, вчений приходиться до висновку, що тим самим "знову було відновлено царські порядки і селянин знову повинен був працювати на поміщика, віддаючи йому невідомо за що третину урожаю" [30]. Однак при цьому він не пише нічого про аналогічний законодавчий акт більшовиків, за яким селяни 2/3 урожаю віддавали державі [31].

Не до кінця дослідник розкриває і питання з реквізіціями, зокрема заходи уряду А.Денікіна по їхньому припиненню або введенню розрахунків. Джерельний матеріал переконує, що кроки білогвардійської адміністрації були досить-таки рішучими у цьому плані. Так, наприклад, за незаконну реквізіцію підвід винні заарештовувалися і передавалися військово-польовому суду [32], наказом генерала А.Драгомірова безкоштовні реквізіції продовольства повністю заборонялися, а продовольчі комісії отримали інструкцію з розцінками оплати за вилучення, які відповідали базарним цінам [33].

Разом із тим, наголошуючи вище на дискусійних моментах, не можна не відзначити і сильних сторін дисертації М.Супруненка: 1) він правильно визначив причини тимчасового успіху Добровольчої армії, вказавши на помилковість аграрної політики більшовиків, яка зумовила перехід селян на бік білих; 2) об'єк-

тивно відтворив реальний стан справ не лише в економіці, а і на фронтах, звернувши увагу на моральний стан червоноармійців; 3) автор залучив широку джерельну базу, різноманітну за походженням, на основі якої доводив ті чи інші положення. Інша справа, що вона була підібрана тенденційно, для одностороннього висвітлення питань, задекларованих у роботі. Окремі положення, розроблені у дисертації, були розширені у наступних роботах цього ж автора [34, 35, 36].

Також на дисертаційному рівні питання боротьби трудящих України тільки вже проти П.Врангеля вивчав Г.Шевчук [37]. У роботі представлені історіографічний огляд, аналіз джерельної бази. Структура роботи логічно і послідовно розкриває зовнішньополітичну та внутрішню ситуацію в Україні у 1920 р. Чільне місце автор відвів вивченню стану промисловості, аграрного сектору, заходам радянської влади у цих сферах. Потрібно відзначити, що, як і М.Супруненко, Г.Шевчук оперує широкою джерельною базою, частина якої вперше введена до наукового обігу, належним чином обґрунтовуючи запропоновані ним положення та висновки. Зібраний автором матеріал, методологія дослідження чітко узгоджується із завданням роботи – довести, "що врангелівці були наймитами іноземних імперіалістів і за їх завданням намагалися повалити Радянську владу і методами жорстокого терору реставрувати буржуазно-поміщицький лад" [38]. У зв'язку з цим вивчення істориком врангелівського земельного законодавства і ходу реформ позначене ідеологічною заангажованістю, а в окремих моментах фальсифікацією фактів, явищ, звууженням кола проблеми. Так, наприклад, він пише про те, що "Врангель, як і його попередники, главарі білогвардійських банд,... боровся за відновлення влади поміщиків і капіталістів, реставрацію монархії в Росії" [39]. Зрозуміло, що ця теза сучасними істориками може сприйматися лише як данина сформованим на той час у радянській історіографії стереотипам, а тому не представляє у науковому відношенні цінності. Щоб переконатися у цьому, варто хоча б звернутися до спогадів учасників Білого руху цього періоду, принаймні самого П.Врангеля. Розкриваючи аграрну політику уряду Верховного Правителя, Г.Шевчук обмежився критичним аналізом законодавства і проведення реформи. Поза його увагою залишилися такі аспекти проблеми, як розробка аграрної реформи, позиція різних політичних сил із приводу її змісту, організації тощо. Дослідник також ототожнює денікінську і врангелівську

аграрні реформи, не з'ясовуючи суттєвих між ними відмінностей [40], а вони мали місце. Так, наприклад, в денікінському проекті реформи не йшлося про підтримку мало- та незаможних селянських господарств, невизначеним залишалось майбутнє радгоспів, створених більшовиками. Натомість врангелівський проект земельних перетворень передбачав охорону радгоспів і комун в інтересах незаможників [41; 42]. Не відповідає дійсності й твердження історика про те, що реформа П.Врангеля ставила за мету відновити поміщицьке землеволодіння. Джерела, що стосуються цього періоду, дають підстави говорити про те, що Верховний правитель у ставленні до поміщиків був радикальнішим за свого попередника А.Денікіна. За його наказом поміщикам заборонялося не лише повертатися у маєтності, а навіть обіймати адмінпосади у повіті, де ці маєтки розташовувалися [43]. З іншого боку, не викликають заперечень судження автора з приводу недоліків у розрахунках селян за землю, цінової політики уряду на землю [44].

Питання, пов'язані з перебуванням Добровольчої та Російської армій в Криму, у контексті загальної історії півострова досліджував П.Надинський [45]. Автор опрацював регіональні архіви (Державний архів Кримської області, Кримський партійний архів), місцеву періодику, що, безперечно, представляє наукову цінність. В основному в роботі досліджено провідну роль більшовицької партії в організації підпільної та партизанської боротьби проти білогвардійців, прогресивність радянських аграрних перетворень [46]. Внутрішньоекономічні заходи урядів А.Денікіна, П.Врангеля не отримали наукового висвітлення, автор обмежився констатацією вже відомих фактів, повторивши оцінки своїх попередників (Г.Шевчука, М.Супруненко) [47]. На його переконання, "земельна політика П.Врангеля була нічим іншим, як варіантом старої столипінської реформи", до того ж проведеним під диктовку інтервентів [48]. На наш погляд, дійсно, за метою, цілями ці два проекти мали багато спільного, однак вони і суттєво різнилися. Наприклад, врангелівське земельне законодавство надавало більше свободи та ініціативи селянам у перерозподілі землі, ніж столипінське.

Декларативність, революційність лексики, обмеженість джерельної та історіографічної баз – характерні риси доробку В.Кузьмина [49]. У своїх судженнях, до речі, без належного обґрунтування, він повторює вже традиційні для радянської історіографії

штампи, які експресивно-негативно оцінюють як власне лідерів Білого руху (А.Денікіна, П.Врангеля), так і їхню спробу проведення аграрних перетворень [50]. Разом із тим не можна не відзначити ретельність автора при відтворенні ним перебігу подій на фронтах.

З аналогічних позицій політику А.Денікіна в аграрному питанні висвітлено і на сторінках багатотомної "Истории гражданской войны в СССР" [51]. При цьому її автори, не вдаючись до детального аналізу стану земельних відносин в українському селі напередодні приходу Добровольчої армії, настроїв селян з приводу землекористування і землеволодіння, наслідків радянської політики на селі, категорично заявили, що проект реформи А.Денікіна зводився до відновлення поміщицького землеволодіння, а його вістря спрямовувалося проти трудового селянства [52]. Такі безапеляційні судження не що інше, як спотворення історичних фактів, догодження догмам ідеології, необізнаність авторів (свідома чи несвідома) із джерельним матеріалом. Це можна довести виходячи із загальновідомих фактів. Так, поперше, розбурхане радянськими перетвореннями селянство представляло серйозну загрозу тилу Добровольчої армії. Тому Головнокомандувач не міг поглиблювати конфронтацію, маючи намір наступати на Москву, оскільки йому був потрібен надійний (принаймні спокійний) тил. У зв'язку з цим і заходи, заплановані Особливою Народою, не могли спрямовуватися не на користь селян. По-друге, і А.Денікін, і О.Колчак (Верховний Головнокомандувач) неодноразово наголошували на тому, що білогвардійці повинні проводити політики, спрямовану на налагодження конструктивних відносин із селянством, щоб не було підстав говорити, що Білий рух відновлює поміщицьке землеволодіння [53, 54].

Отже, є достатньо підстав констатувати, що 1930–1950-ті рр. – період активної міфологізації історії революції та громадянської війни в Україні (1917–1920 рр.). Важко не погодитися з тезою М.Покровського, що історики, як й історична наука, відігравали роль знаряддя партії більшовиків на ідеологічному фронті, а тому "ухили в бік "чистої науки" не допускалися". Фактично у цей час утверджується і розвивається як єдино правильна марксистсько-ленінська методологія, яка має за мету розробити не історію України, а історію переможної ходи і утвердження радянської влади в Україні.

Література

1. Павлишин О. Історіографія української революції 1917–1921 рр. / Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Л.Зашкільняка. – Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2004. – С. 168–183.
2. Козерод О. Громадянська війна в Україні в 1919–1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.) // Вісник Харківського університету. – №387. – Історія України. – 1996. – Вип. 1. – С. 143–151.
3. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920-х років. – Х., 1996. – 120 с.
4. Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // УІЖ. – 1999. – №1. – С. 68–83; 1999. – №2. – С. 27–47.
5. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Л.Зашкільняка. – Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2004. – 406 с.
6. Гражданская война. Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии: 1918–1920. – М.: Госиздат, 1930.
7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 26, арк. 5–7, 10–11, 13–14, 72, 179.
8. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 30, арк. 25, 41.
9. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 32, арк. 8–8 зв.
10. Егоров А. Разгром Деникина. – М.: Соцгиз, 1931.
11. Егоров А. Разгром Деникина. – М.: Соцгиз, 1931. – С. 126.
12. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. – К.: Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940.
13. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. – К.: Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 44–54.
14. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. – К.: Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 18.
15. Там само. – С. 19.
16. Там само. – С. 20.
17. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 38, арк. 43.
18. Четыркин А. Развал тыла и разложение армий Деникина // Исторические записки. – 1941. – № 12.
19. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. – К.: Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 3.
20. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. – К.: Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 12.
21. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром. – К.: Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – С. 22.
22. Приказ Главнокомандующегокатеринославскому, Харьковскому, Полтавскому, Курскому, Киевскому и Черниговскому губернаторам // Вечерние огни. – 1919. – 27 серпня.
23. Деникин А. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1994. – №4.

24. Супруненко М. З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини. – Дис. ... канд. істор. наук. – Уфа, 1942.
25. Там само. – С. 129.
26. Там само. – С. 129.
27. Супруненко М. З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини. – Дис... канд. істор. наук. – Уфа, 1942. – С. 131.
28. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 39, арк. 29.
29. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 39, арк. 181.
30. Супруненко М. Вказ. праця. – С. 130.
31. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 55.
32. Вечерние огни. – 1919. – 15 листопада.
33. Вечерние огни. – 1919. – 22 листопада.
34. Супруненко М. Національний гніт і нищення української культури в часи Денікінщини // Наукові записки. – 1946. – Кн. 2.
35. Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М.: Наука, 1966.
36. Супруненко М. Комуністична партія – організатор і керівник масової повстансько-партизанської боротьби на Україні проти Денікінщини восени 1919 р. // Боротьба за владу Рад на Україні. – К.: Наукова думка, 1947. – С. 175–188.
37. Шевчук Г. Боротьба трудящих Радянської України проти Врангеля. – Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1953.
38. Там само. – С. 13.
39. Там само. – С. 77.
40. Там само. – С. 77.
41. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 35, арк. 84–85
42. ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 2, спр. 428, арк. 75–79.
43. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 35, арк. 75–79.
44. Шевчук Г. Вказана праця. – С. 79–80.
45. Надинский П. Очерки по истории Крыма: В 2 ч. – Ч. 2: Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны (1917–1920 гг.). – Симферополь: Крымиздат, 1957.
46. Там само. – С. 202.
47. Там само. – С. 203, 225.
48. Там само. – С. 227.
49. Кузьмин В. Гражданская оборона и интервенция в СССР. – М.: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1958.
50. Там само. – С. 224, 310.
51. История гражданской войны в СССР: В 5 т. – Т. 4: Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции (март 1919 г. – февраль 1920 г.). – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959.
52. Там само. – С. 220.
53. Раскрытые карты // Вечерние огни. – 1919. – 2 вересня.
54. Чирский. Земля и воля // Заря России. – 1919. – 18 вересня.

**Феномен ментальності селянства Лівобережної
Наддніпрянщини як чинник національно-демократичної
революції 1917–1920 рр.**

Події 1917–1920 рр. постають перед сучасним дослідником як складний комплекс соціально-економічних проблем. Для їх розв'язання все активніше починають використовуватися терміни "менталітет", "ментальність соціальних груп", "ментальність селянства". Поняття менталітету не є гомогенним, що приводить до досить вільної інтерпретації даного феномену. За своєрідний орієнтир можна взяти визначення, подане В.П.Візгіним: "...глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає і підсвідоме. Ментальність – це сукупність приготувань, установок, схильностей індивіда чи спеціальної групи діяти, думати, відчувати та сприймати світ певним чином" [3, с. 176].

За кілька століть розвитку селянський стан України набув особливих індивідуальних рис, що дає підстави твердити про існування поняття "менталітет українського селянина", але саме тут дослідник зустрічається з рядом проблем: який реальний зміст вкладати у вищезгадане словосполучення, у якому поєднанні знаходяться менталітет та конкретні події української революції, чи є поняття "селянська ментальність" універсальним для всіх українських регіонів?

У більшості випадків ментальні імперативи є невідрефлексованими і містяться в глибинних шарах свідомості, дослідження яких неможливе в межах вузького історичного періоду. За тривалістю своїх впливів дані глибинні сигнали у часовому просторі цілком співвимірні із існуванням самого історичного феномену, з яким пов'язано термін "ментальність", а у нашому випадку це ментальність селянства.

При дослідженні селянської ментальності межі 1917 року слід зацентувати увагу на двох антагоністичних моментах: по-перше, саме комплексний історико-культурологічний та географічний фактори, що класично лягають в основу поняття менталітет, впливатимуть на поведінкові реакції сільського населення в революційних подіях 1917–1920 рр., протистоятимуть другому